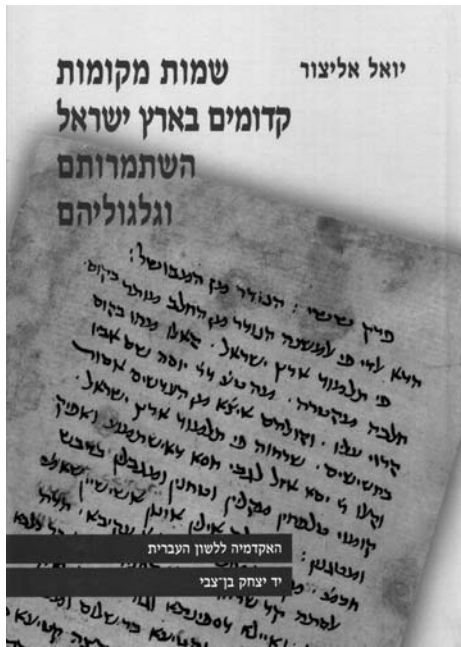

גלגולם של שמות

יואל אליצור, שמות מקומות קדומים בארץ ישראל: השתמרותם וגלגוליהם (סדרת ספרי מחקר על העת העתיקה – ספריית דוד וימימה יסלזון; מקורות ומחקרים, סדרה חדשה, יא), ירושלים: האקדמיה ללשון העברית ויד יצחק בן-צבי, יז + 511 עמ'

לפנינו מהדורה שנייה של ספר שתחילתו בעבודת דוקטור אשר אושרה בתשנ"ג; המהדורה הראשונה של הספר יצאה באנגלית, בשנת 2004, והמחבר הרחיב ותיקן את הספר, גם בעקבות ביקורות שפורסמו עליו, והוציאו לאור עתה בעברית. כותרת הספר קולעת היטב למטרתו: עיקרו התחקות צמודה ומדוקדקת אחרי זרימת השמות לתקופותיה, דהיינו מראשית התיעוד הכתוב על טופונומים (שמות מקומות) בכנען, בקבוצה הקדומה של כתבי המארות, לערך 1870 לפסה"נ, ועד הסקר הבריטי המקיף של ארץ-ישראל ועבר הירדן, שנערך החל משנת 1872. החלק הראשון (עמ' 1-19) הוא סקירת תולדות המחקר, שרובו התרכז בטופונומיה של כתבי הקודש היהודיים – המקראיים והבתר-מקראיים – והנוצריים, והצגה מפורטת של שיטות המחקר הנקוטות בחיבור זה. כבר מן העמוד הראשון בולט היושר המדעי של המחבר: הוא אינו נושא פנים אפילו לגוף רשמי כמו ועדת השמות, שמתוך רציפות מרשימה של כוונות טובות לא תמיד היטיבה עם מפת הארץ, בעיקר מפני שקטעה במקרים רבים את רציפות השמות. שמות שלא חל בהם כמעט כל שינוי הם למשל חלחול והם (דווקא עקב מיקומו הנידח ואי

חשיבותו, ראו: עמ' 1). ממצא מועיל זה מעניין מבחינה לשונית, בין השאר משום שהוא ראייה כנגד טענתו המקובלת של חוקר לשונות הקווקז גרהרד דיטרס (Deeters) כי צורה לשונית אינה יכולה להשתמר בשלמותה תקופה ארוכה, בוודאי לא אלפי שנים. אנסון פ' רייני, מגדולי חוקרי הכנענית ובקיא מופלג בתעתיקים, כתב בביקורתו על המהדורה הראשונה של ספרו של אליצור כי לא השתכנע שהמחבר הצליח להפריך כליל את הסברו של גאורג קמפמאיר לבעיה הסבוכה של העיצורים השורקים ובמיוחד שי"ן ושי"ן. קמפמאיר תירץ את ההשתמרות של שמות עבריים-כנעניים בשי"ן ימנית באמצעות ס ערבית, ואת ההשתמרות של שמות בשי"ן שמאלית על ידי ש (š) ערבית, בשני תהליכים שאירעו בנפרד זה בצד זה: הערבים אימצו את השם הקדם-ערבי מיד עם הכיבוש בלא שחל שינוי בעיצור (למשל עשתרות < עשתרא בערבית), והשינוי בעיצורים השורקים הללו נבע ממעבר מודרג ואטי לערבית.¹

להתעסק בנושא זה, בקעה רחבה להתגדר בה. אכן נזקקתי לאטימולוגיה במאמר פרוגרמטי שמטרתה המוצהרת בו הייתה זיהוי השקיעים הקדם-ערביים בתוך הטופונומיה הערבית המודרנית, כלומר רישום כל צורה לא ערבית במקורה גם אם אינה ידועה משום מקור ספרותי לפני התחלת המיפוי המדעי המקיף של ארץ-ישראל (להוציא רוב הנגב) במאה התשע-עשרה.² ברי כי כדי לבצע משימה זו אי אפשר לו לחוקר למשוך ידו מן האטימולוגיה, כמובן תוך בדיקת ההקשר הגאומורפולוגי-אקולוגי במובנו המקיף ביותר ובפרספקטיבה כוללת – אי חריגה בולטת מדרגה גבוהה למדי של סבירות, אם לא בנאליות, בהסבר של שמות המקומות. כמו כן יש להכיר ולהתחשב בתופעת המטונימיה – בהקשר זה בעיקר העתקת שמות ממקום למקום בעקבות הגירה או קריאת מקומות על שמות אנשים שכונו בשמות חיות; תופעת המטונימיה מטבעה אינה מתחשבת בכללים. כל אלה הם תריס בפני השערות התלויות בשערה ומנותקות מהמציאות הסביבתית (מעין 'אטימולוגיות של נייר'). במאמרי הנזכר התוויית מעין 'פרוטוקול' אופרטיבי בחקר הטופונומיה.

החלק השני (עמ' 27–337), רשימת שישים ערכים, היינו מקומות, הוא עיקר הספר. באמתחתו של המחבר שמורים ערכים רבים נוספים שלעיתים הוא נוגע בהם בדיונו; בסך הכול 178 ערכים מגויים ב'קורפוס הרחב' (עמ' 15–19), ותפוצתם הגאוגרפית מוצגת במפות שעל גב הספר. נקודת המוצא של אליצור היא הערכים שב'אונומסטיקון' של אוסביוס ותנאי הכרחי להכללת ערך ברשימתו הוא השתמרות השם (בדרגות שונות של הסתברות ושקיפות) עד התקופה המודרנית. למשל שם כמו עזקה (הקיים גם בתעתיק יתדי עם הרמוניה ווקאלית אשורית) שהזיהוי של הרפרנט שלו, המקום שהוא מציין, מקובל אם כי אינו בטוח במאת האחוזים, לא נכלל ברשימה משום שלא

אליצור מעיר על הקושי שבהסבר זה – צפוי היה שהאימוץ המידי יחול על שמות מקומות מפורסמים וקרובים לאזורים שהיו דוברי ערבית כבר בתקופה הקדם-אסלאמית. למשל מדוע בשמה של אשקלון, הקרובה יחסית לנגב, אזור שדיברו בו ערבית עוד לפני הכיבוש האסלאמי, לא נשתמרה השי"ן הקדומה בעינה אלא הפכה ל-ס בערבית, ואילו בגליל ובלבנון, המרוחקים מאזורים שהיו דוברי ערבית בתקופה הקדם-אסלאמית, יש שמות לא מעטים שנשתמרה בהם השי"ן הקדומה? אליצור – בניגוד לקמפמאייר – אינו מתיימר להציע פתרון חלופי מלא, וגם רייני לא יישב את כל התמיהות שמעוררת גישתו של קמפמאייר, כפי שאליצור חוזר ומטעים. בעניין השימוש במקורות המגוונים רצוי היה להקדים ולהזהיר כי גרסאות אשתורי הפרחי לשמות שבפי דוברי הערבית בני זמנו לוקות לעתים באי דיוקים, מפני שלא היה דובר ילידי של ערבית וכנראה לא הגיע לשליטה מספקת בה, כפי שהראה יוסף ברסלבי (בעצמו חניך בית ספר ערבי). הוא הדין כנראה לנאסר ח'סרו (עמ' 47, והמחבר מבליט שם בצדק את היותו פרסי). החיבור בכללותו אינו עוסק באטימולוגיה של הטופונומים כמטרה לעצמה, והמחבר בזהירותו המופלגת משתמש בה רק לצורך גדול כשאין מנוס מבידור מדוקדק של מקורו הלשוני של השם. בעקבות זאת הוא מליץ עלי כי בעבודתי יש דגש רב מדי על ההיבט האטימולוגי (עמ' 4). יגעתו בשקידה ולא הצלחתי למצוא בחיבור זה שום השגה קונקרטית על הסבר אטימולוגי שלי. כמו כן הכרחי מצדי להבהיר כי בדיקת זרימת השמות (מונח שטבע אליצור) כשלעצמה לא עמדה על סדר יומי. כך נשמרה לאליצור, שבוודאי ראוי ממני

R. Zadok, 'A Preliminary Analysis of Ancient 2 Survivals in Modern Palestinian Toponymy', *Mediterranean Language Review*, 9 (1997), pp. 93–171

עקב השימוש בכינוי זה למקומיים (בעיקר נוצרים) ששירתו גם כחיילים שכירים, נאלצו נוצרים מחלוצי העיתונאות הערבית לטבוע את המונח צֶהֶאִינָא לציונים (אנשי התנועה הלאומית). המצודה נקראת כיום קלעת צלאח א־דין.⁵

- עמ' 129 – הצירוף 'פלאחים כפריים' הוא טאוטולוגיה.

- עמ' 131 ואילך והערה 4 – מעניין לדעת את שמו האמתי של תל א־נצבא.
- עמ' 132 – החומר שהביא וילד מתאשר בדרך כלל על ידי ממצאי ורדיני 2002.
- עמ' 138 – תנועת אי בראש השם אשקלון בוודא תניינית, כי המעתק < א אי אחרי ע־ מתועד בתעתיקים נאו־בבליים.
- עמ' 160 – edēlu אינו מתחיל בע', כי ממנו נגזרת daltu על דרך sibtu מן waṣābu וכו'.
- עמ' 183 – תיאסיר נפוץ למדי כשם פרטי בארץ.
- עמ' 198 – כזיב, Ak-zi-bi, אפשר לקרוא גם Ag-zi-bi; את התנועה האחרונה שמצוינת בכתב היתדות האשורי החדש לא תמיד ביטאו; א־זיב הוא מן Ẓīb > גזיב.⁶ הצורה האחרונה היא פניקית, כמו A-ga-bu-ru > עכבור.⁷

E. Wardini, *Lebanese Place Names: Mount Lebanon: A Typology of Regional Variation and Continuity*, Leuven 2002, pp. 147, 308, 646

J. Naveh & I. Eph'al, *Aramaic Ostraca of the Fourth Century BC from Idumaea*, Jerusalem 1996, p. 108, no. 3

A. al-Hilou, *Topographische Namen des syro-palästinischen Raumes nach arabischen Geographen: Historische und etymologische Untersuchungen*, Berlin 1986, p. 236

R. Zadok, 'Onomastic, Prosopographic and Lexical Notes', *BN*, 65 (1992), p. 54

R. Zadok, 'Foreigners and Foreign Linguistic Material in Mesopotamia and Egypt', A. Schoors & K. van Lerberghe (eds.), *Immigration and Emigration within the Ancient Near East: Festschrift E. Lipinski*, Leuven 1995, pp. 435–436

השתמר בשטח; האזכור האחרון של השם הוא אצל אוסביוס, שמיקם את עזקה בין בית־גוברין לירושלים, אך לרוע המזל לא ציין באיזה מרחק מהן – או מאיזושהו מקום אחר – היא שוכנת. דרך אגב, השם כשלעצמו אינו מבודד: השוה המקבילות עֶזְקָא, עֶזְקִי, עֶזְקִי וְעֶזְקִי, שכולן בצפון לבנון.³

החלק השלישי (עמ' 339–424) הוא סיכום לשוני של הממצא שהתברר בערכים שלעיל והשלכותיו על הפונולוגיה והמורפולוגיה של הדיאלקטים שדוברו בארץ, והחלק הרביעי (עמ' 425–443) עוסק בהשלכות ובחידושים בגאוגרפיה ההיסטורית הנובעים מן הבירור הנרחב שלפנינו. ההערות הפרטניות להלן אינן באות לגרוע אלא להוסיף.

- עמ' 31 – אל־בסיט > פוסדיון היא כנראה אטימולוגיה עממית ערבית.
- עמ' 45, הערה 9 – השתערבותה של ארץ־ישראל המערבית מצפון לנגב החלה עם הכיבוש המוסלמי, התקדמה מאז ללא מעצור והסתיימה זמן מה לפני הכיבוש הצלבני.
- עמ' 55 ואילך – יש לדחות בשתי ידיים את הצעתו של אהרן קמפינסקי לקשור בין ערד ל־URUDU השומרית.
- עמ' 59 – מלח = טוב – השוו: אכדית *ṭābtu*, 'מלח'. מלחת כשם מקום נזכרת באוסטרקון מאידומאה משנת חמש לאנטגונוס מונר־פתלמוס.⁴
- עמ' 71 – פחל – פירושו של אולברייט מפוקפק: *Yapih-il* גזור מן יפ"ע.
- עמ' 125 והערה 13 – מעניין כי אבו עסאף, שנשא משרה רשמית בסוריה, השתמש בצורה עשתרא. דוגמה בולטת למחיקת כל זכר ישראלי (למעשה יהודי־נוצרי) מהטופונימיה הסורית היא צֶהֶיֶן, מצודה מימי הביניים ממזרח ללטאקיה והאזור שמסביבה, אשר תושביו כונו צֶהֶאוּנָא.

- עמ' 225 – בהיעדר הקשר גאוגרפי חד-משמעי הזיהוי Basala = בשן מופרך ואינו יוצא מגדר אסוננס. קשה גם למצוא הצדקה כלכלית להבאת חומר בנייה ממרחק כה מופלג, מדרום מסופוטמיה, במיוחד בהתחשב בעובדה שהיו הרים עתירי אבנים בקרבת האלוביום (אדמת הסחף) הבבלי. הזיהוי החלופי עם ג'בל בשרי קשה, מה גם שבתעודות עתיקות שנתחברו בסביבה – במארי ואחר כך באשור – מופיעה הצורה Bisir/Bišri, שלמעשה זהה לשם הערבי (המודיפיקציה בשם הערבי אינה גורעת מוודאות הזיהוי, בהיותה סיומת הנסבה).
- עמ' 231 – ברור שתוספת -a בסוף השם נועדה להתאימו למערכת הנטייה היוונית או הלטינית, וזו תופעה משותפת לשפות שיש בהן יחסות.
- עמ' 243 – הנוסעים בימי הביניים זיהו את דן בבניאס, בהיעדר כל יישוב ליד תל א־קאצִי (תל שלא הכירו).
- עמ' 253 – ראוי היה שלא להזדקק למונח 'תקופת האבות' להבהרת ההקשר ההיסטורי, שהרי גם הקורא העברי מבין הגדרה כרונולוגית פשוטה, למשל המאה התשע־עשרה לפסה"ג. גם העדות על השתמרותו של שבר שבט שמעוני
- בתקופה מאוחרת מאות קילומטרים מצפון לנחלתו – שכבר לא התקיימה אליבא דכולי עלמא – היא בעייתית בלשון המעטה.
- עמ' 283 – דדן בארום – כנראה היה קשר בינה לדדן בערב, כי היו בצפון ערב אנשים שבשמותיהם היה היסוד התאופורי קוס, והדבר עשוי להעיד על אדומים שהיגרו או שהו שם לצורכי מסחר.
- עמ' 317 – ראוי לציין כי אפיפניוס היה יהודי מומר יליד כפר ליד בית־גוברין שבנגוד לאוסכיוס ודאי דיבר ארמית. פסנטרין היא דוגמה קדומה ל־r מנחיצה.
- עמ' 329 – אין למעשה צורה Sa-mar-na, אלא יש לגרוס Sa-MARi-na (התנועה בסימני [CVC]V עשויה להיות בעלת ערך כלשהו). לסיכום ניתן לקבוע בוודאות כי משימת המחבר צלחה בידו. לפנינו חיבור מעולה של חוקר שקנה שליטה בשפות הרלוונטיות, ושאמון על הגישות המתקדמות לניתוח החומר המשוקע בהן, חיבור שהוא פרי מחקר שיטתי וזהיר והיכרות מקיפה עם השטח. ספרו זה של אליצור הוא ללא ספק הכלי השימושי והאמין ביותר בתחום שהיה עד כה ללא 'קנון' שיפרט את שיטות המחקר הלגיטימיות בחתך דיאכרוני.